

Kontrasztok

Társadalmi és térbeli tagolódás a magyar vidéken

KOVÁCS KATALIN: tudományos főmunkatárs, ELKH KRTK Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; kovacs.katalin@krtk.hu; <http://orcid.org/000-003-1690-2575>

Bevezetés

A IX. Falukonferencián, Pécsen tartott előadás azt a kérdést szándékozott megválaszolni, hogy a globális gazdasági válságból történő kilábalás, amely a magyar vidéken élők számára is számottevő előre lépési lehetőséget hozott, mennyiben érintette a településhálózat egészét, elindult-e a leghátrányosabb helyzetű települési kör régóta várt és óhajtott felzárkózása, vagy a fejlődés ellenére fennmaradt, hovatovább nőtt a kedvező és kedvezőtlen helyzetű települések közötti szakadék.

A változás mérésére alkalmas elemzési keretet a korábban Bihari Zsuzsannával, majd Koós Bálinttal kidolgozott „települési klaszterek” adták, amelyek az ún. „települési szegénységi kockázatot” kifejező, komplex mutató¹ ötödei mentén mutatják a települések társadalmi összetétel szerint hierarchiába rendezhető csoportjait (Kovács, 2012, 2013; Koós–Kovács, 2018). Egy korábbi tanulmányomhoz visszanyúlva (Kovács, 2005) a település-osztályok fogalmát metaforaként használtam a prezentációban, utalva azokra a komplex mutató által kifejezett strukturális tényezőkre, amelyek meghatározzák a települések és csoportjaik társadalmi osztályokéhoz hasonlatos, térbeli, társadalmi és piaci körülmények által formált alá és fölérendeltségi viszonyait².

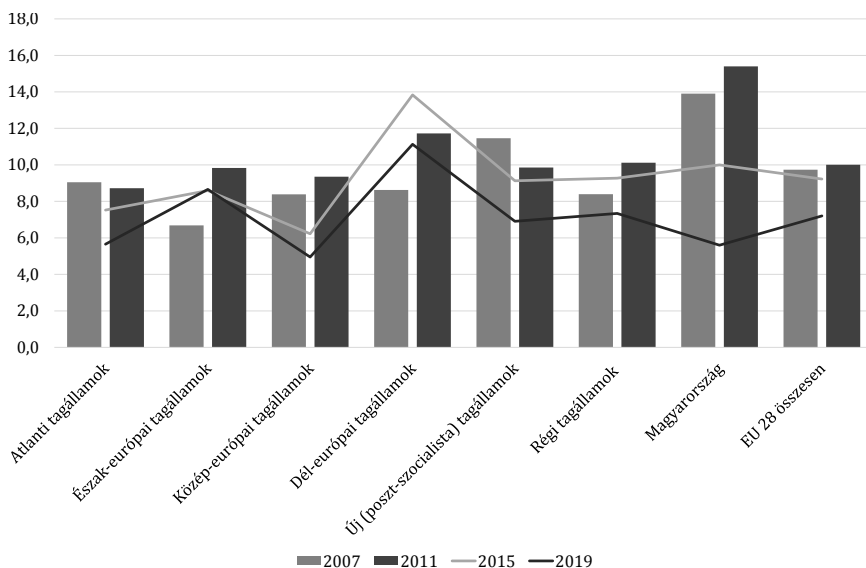
Az elemzés fókuszában a magyar vidéki település-állomány áll, amely a községek, nagyközségek és a tízezer főnél kevesebb ott lakót számláló településeket tartalmazza. Ettől eltér az Eurostat által használt, a népsűrűség (population grid) és a településhatárok alapján meghatározott vidék-fogalom³. Az itt definiált vidéki térben tapasztalt társadalmi változások bemutatására kerül sor – európai összehasonlításban – a tanulmány első részében, amelyet a „település-osztályok” szerinti elemzések követnek.

Szegénység Magyarország és Európa vidéki térségeiben

A magyar és az európai vidéki terekben jelen lévő szegénység és depriváció mértékének és e mérték változásának érzékeltetésére két EU 2020-as indikátor látszik kézenfekvőnek, az egyik az alacsony munkaintenzitású háztartásokban élők, a másik a súlyos anyagi deprivációt elszenvedő háztartások aránya.

Az 1. ábra az Európai Unió makro-régiói⁴ szerint mutatja az alacsony munka-intenzitású háztartások arányát 2007 és 2019 között, az új tagállamok együttes adatai mellett kiemelve Magyarország adatait. 2007-ben az alacsony munkaintenzitású vidéki háztartások arányát tekintve Magyarország az uniós átlagnál sokkal rosszabb mutatóval (13,9%) a 24. helyen állt az EU tagállamainak rangsorában. 2019-re azonban mind az unió (7,2%), mind a szűkebb, poszt-szocialista régió átlagánál (6,9%) kedvezőbb adatot produkált (5,6%), ami kifejezi a vidéki háztartások tagjainak munkához jutási lehetőségeiben bekövetkezett, kivételesen gyors és hatékony javulást⁵.

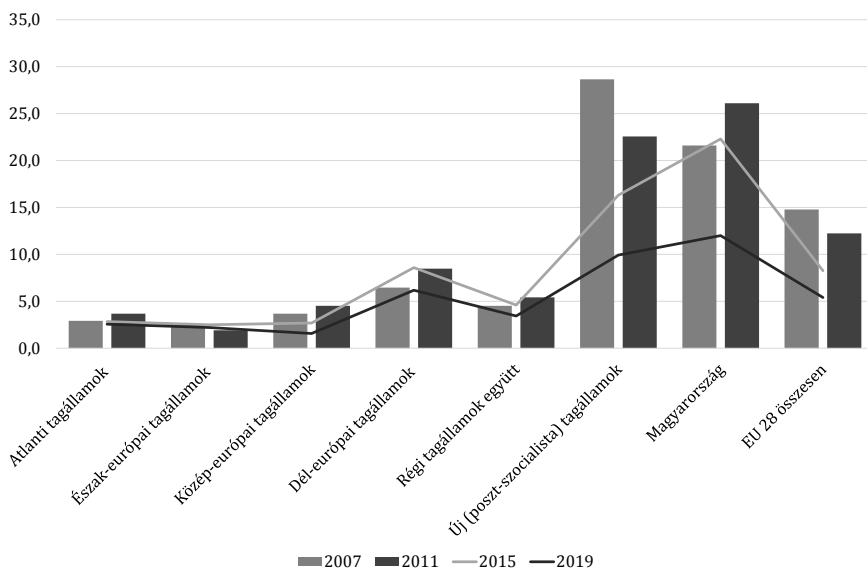
1. ábra: Az alacsony munkaintenzitású háztartásokban élők⁶ aránya (0-59 éves népesség) Európa vidéki területein

Forrás: Saját szerkesztés az Eurostat adatai [ilc_lvhl23] alapján

Nem ez a helyzet a súlyos anyagi deprivációt⁷ mérő index esetében. A 2. ábra egyrészt világosan jelzi a poszt-szocialista országok vidéki térségeiben kimutatható súlyos anyagi deprivációnak az EU régi tagállamai makro-régióihoz képest mért, nagyságrendekkel nagyobb arányú jelenlétét, másrészt Magyarország súlyos érintettségét. Sajnálatos, hogy miközben a globális válságot követő gazdasági fellendülés éveiben Magyarországon is számottevően csökkent az anyagi depriváció által sújtott háztartások aránya, tehát az ország javított saját (abszolút) helyzetén, ugyanakkor a többi tagállamhoz mért relatív helyzete romlott 2007-hez képest, amikor a 28 tagállamból négyet előzött meg (Lengyelország, Lettország, Románia, Bulgária), míg 2019-ben csupán hármat (Görögország, Románia, Bulgária).

2. ábra: Súlyos anyagi depriváció a magyar és az európai vidéki háztartásokban 2007-2019 (%)

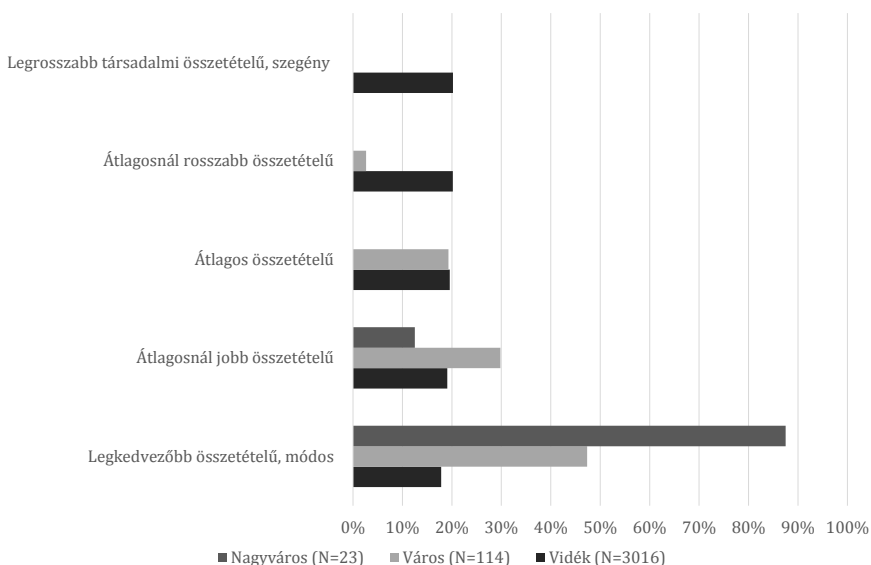
Forrás: Saját szerkesztés az Eurostat adatai [ilc_mddd23] alapján

Vagyis a magyar deprivációs index értéke messze az uniós átlag fölött maradt (12%, több mint kétszerese a 2019. évi, 5,4%-os uniós átlagnak) és jóval magasabb a régió, a poszt-szocialista országok mutatóinak átlagához képest is (9,9%), ami a dolgozói szegénység hangsúlyos vidéki jelenlétére utal.

A település-állomány „osztálytagolódása”

Amint a bevezetőben erről szó volt, a település-osztályokat egy komplex mutató értékei alapján hoztuk létre úgy, hogy kvintilisekbe rendeztük a településeket a legkedvezőbb társadalmi összetételű, módos települési körtől a legkedvezőtlenebb társadalmi összetételű (és helyzetű) szegény településekig. A különböző jogállású és népességszámú⁸ településeknek a település-osztályok szerinti megoszlását mutatja a 3. ábra.

3. ábra: A település-állomány megoszlása a település-osztályokban (%)

Forrás: Saját szerkesztés a 'Települések szegénységi kockázata' adatbázisból⁹

A grafikon által ábrázolt kép az előzetes várakozásokat igazolja, azt t.i., hogy a települések jogállása (és tényleges funkciói) alapján elkülönülő csoportjainak település-osztályok szerinti eloszlása egyenlőtlenégeket mutat: a nagyvárosi kör a két legjobb társadalmi összetételű és helyzetű település-osztályba tartozik, és a tízezer főnél népesebb városok zöme is ezt a két település-osztályt gazdagítja. Ugyanakkor a vidéki települések reprezentációja a kedvező státusú település-osztályokban alacsonyabb sőt, a legkedvezőtlenebb társadalmi helyzetű településeket tömörítő település-osztályban kizárólag vidéki települések szerepelnek. Az témánk szempontjából leginkább releváns indikátorokkal mutatja be a település-osztályok legfontosabb jellemzőit az 1. táblázat.

1. táblázat: A település-osztályok néhány demográfiai, munkaerő-piaci és jövedelmi jellemzője a vidéki település-állományban

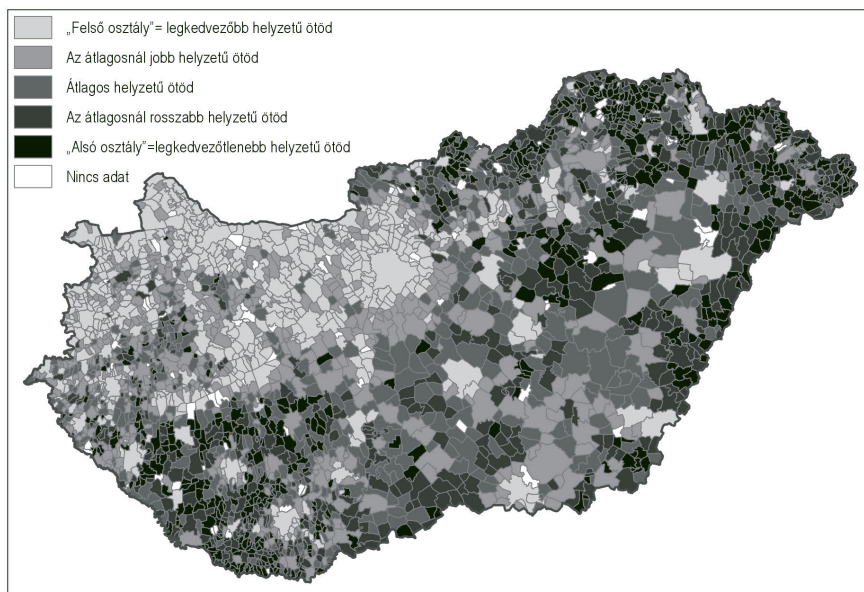
Település-osztályok	Vidéki települések száma	Település-arány 2011	Lakónépesség, 2019	Népesség-arány 2019.	A magukat cigány (romani, beads) nemzetiségűnek vallók lakónépességben vett aránya 2011	Tartós munkanélküliek és közfoglalkoztatottak együttes aránya a 15-64 éves népesség %-ában	SZJA adófizetők 15-64 éves lakónépesség %-ában vett aránya	Egy adózóra jutó havi jövedelem (FT) 2019	Egy adózóra jutó havi jövedelem a legkedvezőbb pozíciójú település-osztály %-ában
Adathiány (új települések)	94	3,1	132 045	3,3	3	4	78	209 996	87
Legkedvezőbb összetételű, módos	538	17,8	1 122 782	27,7	1	1	78	241 154	100
Átlagosnál jobb összetételű	575	19,1	836 362	20,6	2	3	79	201 997	84
Átlagos összetételű	590	19,6	819 627	20,2	4	5	79	180 169	75
Átlagosnál rosszabb összetételű	609	20,2	699 993	17,3	7	9	77	162 357	67
Legrosszabb társadalmi összetételű, szegény	610	20,2	444 965	11,0	19	16	72	135 336	56

Forrás: Saját szerkesztés a 'Települések szegénységi kockázata' adatbázisból¹⁰

A táblázat adataiból a kontrasztokat kiemelve: a legkedvezőtlenebb társadalmi összetételű települések csoportját, vagyis a legalsó település-osztályt, ahol a népesség 11%-a él (többek között) az jellemzi, hogy az itt élők a legfelső település-osztályban élők átlagos havi jövedelmének csak kevéssel több, mint a felével rendelkeznek, pedig az SZJA adófizetők száma tekintetében csupán 6 százalékpontos eltérés van a két „osztály” között. Ez az adat megerősíti, hogy a dolgozói szegénység nagyon sok családot sújt az ebbe a csoportba tartozó településeken élők közül. A nyílt munkaerőpiacról tartósan kívül maradó, de regisztrált, vagy a közfoglalkoztatás keretei között dolgozó munkavállalási korú népesség aránya 16% eme legalsó település-osztályban, éppen tizenhatszorosa a legkedvezőbb helyzetű település-osztályban élő szerencsésekének, ami a foglalkoztatási lehetőségek továbbra is fennálló súlyos nehézségeire utal ebben a településkategóriában. Végül, de nem utolsósorban, a kiemelt jellemvonások között kell megemlítenünk, hogy lakosságárányukat tekintve eme legkedvezőtlenebb társadalmi összetételű település-osztályban a legmagasabb a magukat cigánynak (romának, beásnak) valló honfitársaink jelenléte, a 2011. évi népszámlálás adatai szerint 19%. Ebben a vonatkozásban tizenkilencszeres a különbség a legrosszabb és a legjobb helyzetű településosztályok között. Tekintettel arra, hogy a cigány népesség becsült aránya rendszerint többszöröse a népszámlálásokban szereplő adatokból kalkulálnak, túlzás nélkül nevezhetjük a legalsó település-osztályt gettósodónak. A 4. ábra az öt település-osztályokba sorolt település-állomány térbeli elhelyezkedését mutatja

A jogállás és település-méret szerinti osztályozás eredményéhez hasonlóan a térkép is olyan térszerkezetet ábrázol, ami nagy meglepetésekkel nem szolgál. A megszokott mintázatot mutatják az ország kétharmadában sziget-szerűen, a központi térségben és az észak-nyugati országnegyedben tömb-szerűen megjelenő, kedvező társadalmi összetételű település-csoportok, amelyek nyúlványai Észak- Észak-Kelet irányában a Duna a 2. számú autótűt és a 3. az autópálya nyomvonala, továbbá a Közép- és Nyugat-Dunántűl nagyvárosi és Balaton parti övezetei felé terjednek. A kontrasztot elsősorban a dél-dunántűli és észak-magyarországi aprófalvas, továbbá az alföldi határ menti övezetek jelentik, ahol a legalsó osztályba tartozó települések sorakoznak. Az észak-nyugati határszél településeinek egyöntetűen kedvező helyzete – amely éles kontrasztot mutat a többi határ menti térség társadalomszerkezetével – igazolja,

4. ábra: A magyar település-állomány térbeli elhelyezkedése osztály-kategóriák szerint

Forrás: A térképet Szabó Tamás készítette az 1. táblázat települési szintű adatai alapján.

hogy milyen fontos húzóerőt jelenthet, vagy éppen reménytelen megrekedést indukál a határ „másik oldala”, a gazdaság húzó vagy taszító ereje, a kölcsönös népességáramlás jelenléte vagy hiánya és annak társadalmi tartalma. A szomszédsági hatás, a térségi léptékűvé duzzadó gettósodás jelei mutatkoznak a Közép-Tisza vidék többezres lélekszámú falvaiban is. Vagyis a térszerkezet az ezredfordulót követően lényegében megmerevedett (Pénzes, 2015), a korábbi térképi ábrázolásokhoz képest (Kovács, 2013; Koós, 2015) csupán a tömbösödés és a fokozatos diffúzió jelei mutatkoznak, legyen szó kedvező vagy kedvezőtlen helyzetű településekről, egyaránt.

A legjobb és legrosszabb helyzetű település-osztályok szembeállítása. Kontrasztok

Amikor annak a kérdésnek a megválaszolására teszünk kísérletet, hogy a globális pénzügyi (és gazdasági) válság hatásának elültével bekövetkezett fellendülés vajon elindította-e a régen várt felzárkózást a magyar vidéken, vagy sem, sőt, esetleg az ellenkezője történt, három indikátor település-osztályok szerinti szélső értékeit állítjuk szembe, ezek a következők:

- Az adózók adott korcsoportban vett aránya, amely a foglalkoztatás bővülését és egyben a legális alkalmazás fokozódó mértékét jelző mutató;
- A tartós munkanélküliek adott korcsoportban vett aránya, amely változó a nyílt munkaerő-piacról továbbra is távol maradók részarányát mutatja;
- Az egy főre jutó adózott jövedelem, amely azt jelzi, hogy a különböző település-osztályokban élők számára milyen megélhetési lehetőséget nyújtanak az elérhető munkalehetőségek.

A kontrasztok kiemelését az egymással ellentétes pólusokon elhelyezkedő településcsoportok szembeállítása szolgálja kétféle felbontásban:

- Kisebb felbontás: a legkedvezőtlenebb társadalmi helyzetű (szegény) település-osztály szembeállítása a legkedvezőbb társadalmi helyzetű (módos) településosztállyal;
- Nagyobb felbontás: a legkedvezőtlenebb (szegény) település-osztályhoz tartozó falvak gettósodó ötödének szembeállítása a legkedvezőbb helyzetű (módos) település-osztály tagjainak azon ötödével, ahol a legcsekélyebb a romák aránya (vagy ahol egyáltalán nem élnek magukat cigánynak valló személyek).

Az indikátorok településcsoportok szerinti szembeállításának számszerű eredményeit a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat: Kontrasztok két felbontásban (%)

	<i>település-osztály szembeállítása</i>	<i>gettósodó településcsoportjának szembeállítása a felső település-osztály azon csoportjával, amelyben a legkisebb a roma népesség aránya</i>	<i>és legkedvezőbb pozíciók közötti rés alakulása: nyílik/zárul</i>
<i>Az adózók arányának szembeállítása</i>			
1990	0,72	0,7	Zárul
2011	0,46	0,8	
2019	0,89	0,9	
<i>A tartós munkanélküliek arányának szembeállítása</i>			
2001	7,00	8,0	Nyílik
2011	5,00	6,3	
2019	7,50	10,5	
<i>Az egy főre jutó havi jövedelem szembeállítása</i>			
1990	0,80	0,83	Nyílik
2011	0,58	0,57	
2019	0,56	0,54	

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázatban szereplő mutatók részletes adatai alapján

A táblázat adatai alapján tetten érhető a területi-társadalmi polarizálódás, amely a leszakadó társadalmi csoportok (és az általuk lakott települések) továbbá a kedvező helyzetű társadalmi csoportok (és az általuk lakott települések) közötti olló nyílását mutatják, mind a jövedelmi adatok, mind a sérülékeny munkaerő-piaci pozíciókat jelző indikátorok tekintetében. Ezzel ellentétben, felzárkózást mutat az SZJA adófizetőknek a munkavállalási korú népesség százalékában mért aránya, amely a 2016-ban kezdődő gazdasági fellendülés hatását érzékelteti. A legalsó települési-osztály foglalkozás-bővülése tekintetében figyelembe kell venni a 2017-től kezdve csökkenő, ám még 2019-ben is a százezres léptéket meghaladó, az ebben a település-osztályban felülreprezentált közfoglalkoztatás hatását is (Koós-Zsibók, 2021).

A 2011-ben bevezetett, a vidéki térségek nagyobb részén különösen nagy jelentőséggel bíró közfoglalkoztatás, amely már csak a támogatási konstrukció következtében is a hátrányos helyzetű térségekben/településeken volt a legfajsúlyosabb (Koós 2016), a legalsó és csak a legalsó a település-osztályban maradt a foglalkoztatás, egyben a települési és háztartási szinten egyaránt szükséges, folyamatos válságmenedzsment eszköze (Keller et al. 2016; Váradi, 2016; Kovai-Vigvári, 2020; Lipták, 2020).

Összegzés

A kontrasztokra fókuszáló elemzés nem kérdőjelezi meg a magyar vidéken is megmutatkozó, a válság hatásának elültétét követő gazdasági fellendülésnek elsősorban a foglalkoztatás bővülésében megnyilvánuló kedvező hatását. Azt azonban a település-osztály alapú elemzések igazolták, hogy a település-állomány polarizációját nem sikerült megállítani, a már korábban leszakadt és/vagy gettósodó falvak fősodortól való távolodása nő, s ebben a periférikus elhelyezkedés és átfogó erőforráshiány mellett a fejlesztéspolitika intézményrendszerében és szellemében bekövetkezett változások, a szélsőséges központosítás, a vidéki önkormányzatok sokaságának teljes anyagi ellehetetlenülése, a hely alapú, komplex területfejlesztés kiiktatása is döntő szerepet játszott (Somlyódy, Pfeil 2020). Emellett a „leszakadásban való bennragadást” erősíti az is, ami a legalsó település-osztály állami támogatásának legfontosabb, számos jó gyakorlatot kitermelő eleme volt az elmúlt évtizedben, és ma is a szalmaszálát jelent a legszegényebb településeken: ez pedig a közfoglalkoztatás amely a szűkülő paletta és finanszírozása mellett -aligha tudja biztosítani a foglalkoztatás szintjének akárcsak középtávú fenntartását, miközben a leszakadást konzerválja (Kovai-Vigvári, 2020).

Jegyzetek

- 1 A komplex mutató 2011-es, egyszerűsített változatának összetétele: korszerkezet: fiatalodási index (a 0–14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában), képzettség: középfokú végzettségük a 18 évesnél idősebbek arányában, jövedelem: egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem (inverz), munkaerőpiaci helyzet: regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában, az adózók állandó népességhez viszonyított aránya (inverz), a település lakás-állományának minősége: a komfort nélküli lakások aránya a lakásállományban.
- 2 Az előadásomban utaltam Szelényi Iván faluosztály fogalmára is, amely bár más tartalommal, főleg a gazdaság ereje és sokszínűsége és az intézményi ellátottság alapján képzett csoportosításon alapult. Lásd erről (Juhász, 1988).
- 3 Azok a ritkán lakott (thinly populated) területek, amelyek lakosságának több mint 50 százaléka 'vidéki' -ként definiált cellákban (rural grid cells) él.
- 4 Atlanti tagországok: BE, IE, FR, LU, NL, UK; északi tagországok: DK, FI, SE; közép-európai tagországok: DE, AT; déli tagországok: EL, ES, IT, CY, MT, PT; új, poszt-socialista tagországok: Bg, CZ, EE, HR, LV, LT, HU, PL, RO, SL, SK
- 5 A régióból csak Csehország és Szlovénia előzte meg Magyarországot, amely Lengyelországgal osztozva állt 2019-ben a 28 tagország rangsorában előkelőnek számító, 8.-9. helyen.
- 6 A háztartásokban élő személyek száma, akik munkavállalási korú tagjai potenciális munka-kapacitásuknak legfeljebb 20%-át használták fel a megelőző évben. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Persons_living_in_households_with_low_work_intensity
- 7 A súlyos anyagi depriváció mutatója azt fejezi ki, hogy egyes háztartások képtelenek kielégíteni olyan szükségleteket, amelyet mások, a többség szükségesnek tart a megfelelő életvitel biztosításához. Kilenc tételből négy hiánya esetén beszélhetünk deprivált háztartásokról. (Ezek: 1. lakásbérleti, lakáshitel, rezsi fizetés képessége, 2. a megfelelő fűtés biztosítása, 3. a váratlan kiadások fedezésének képessége, 4. a rendszeres hús vagy protein fogyasztás lehetősége, 5. az éves üdülés biztosítása, 6. TV készülék, 7. mosógép, 8. személyautó, 9. telefon.)
- 8 A népességszám alapján a városi jogállású településeket megbontottuk és a tízezer lakosságszám alatti városokat a vidéki települések csoportjába soroltuk. Mivel számos elemzési szempontnál az összehasonlítást az 1990. évi állapottal kezdtük, ezért a besorolás az 1990. évi népességszám szerint történt. A községek, nagyközségek és a kisvárosok összevonásával született vidéki települések csoportja 3016 tagot számlál, míg a tízezer főnél népesebb városok csoportjába 114 település került. Az ábrán szereplő, 23 tagú 'nagyváros' kategória a megyei jogú városok és megyeszékhelyek adatainak összevonásával keletkezett.
- 9 Az adatbázist Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin hozta létre 2007-ben, amely azóta is folyamatosan frissül.
- 10 Az adatbázist Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin hozta létre 2007-ben, amely azóta is folyamatosan frissül.

Irodalom

- Background - Degree of urbanisation. [https://ec.europa.eu/eurostat/web/degree-of-urbanisation/background#:~:text=The%20Degree%20of%20urbanisation%20\(DEGURBA,based%20on%202020%20Census%20results](https://ec.europa.eu/eurostat/web/degree-of-urbanisation/background#:~:text=The%20Degree%20of%20urbanisation%20(DEGURBA,based%20on%202020%20Census%20results). A legújítás időpontja: 2021. december 29.
- Juhász P. (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom*, 2/2 pp. 3-18. <https://doi.org/10.17649/TET.2.2.68>
- Keller, J. et al. (2016): Workfare schemes as a tool for preventing the further impoverishment of the rural poor. *Eastern European Countryside*, 26, pp. 5-26. <https://doi.org/10.1515/eec-2016-0001>
- Koós B. (2015): Szegénység és depriváció a magyar település-állományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 29/1 pp. 53-68.
- Koós B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 30/3 pp. 40-62. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Koós B.– Kovács K. (2018): A település-állomány jóléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990-2016. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 15/3 pp. 13-30.
- Koós B. – Zsibók Zs. (2021): Ahol minden új és minden változatlan. In: Koós B. (szerk.) *Területi riport, KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest*, pp. 52-92.
- Kovai C. – Vígvári A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom* 34/3 pp. 69-89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kovács K. (2005): Osztályosodás a magyar településhálózatban. *Kultúra és Közösség* 32/3-4 pp. 23-28.
- Kovács K. (2012): A cél a "kiegyenlítés" - Falvakról, térbeli-társadalmi polarizációról, Enyedi Györgyre emlékezve. *Területi Statisztika*, 15/6 pp. 570-582.
- Kovács K. (2013): Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest, Argumentum Kiadó, pp. 25-56.
- Lipták K. (2020): A közfoglalkoztatás jelentősége Borsod-Abaúj-Zemplén megye rurális településein. *Tér és Társadalom* 34/4 pp. 100-120. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3299>
- Pénzes J. (2015:) A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. *Területi Statisztika*, 3 pp. 206-232.
- Somlyódy Péter E. (2020): A vidéki települések felzárkóztatásának feltételei és eszközei uniós szemszögből. *Visszatérés az endogén erőforrásokra alapozott fejlesztési szemlélettől az újraelosztó támogatáspolitikához Magyarországon*. *Tér és Társadalom* 34/4 pp. 18-44. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3298>
- Váradi M. (2016): Földhasználat és értékteremtő közfoglalkoztatás – helyi nézőpontok. In: Kovács K. (szerk.), *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*, Argumentum, Budapest, pp. 229-253.